ՔՐՄԱԿԱՆ ԴԱՍԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հին Հայաստանում գերագույն իշխանության մարմնացումը ինքը՝ հայոց թագավորն էր: Սակայն նրա կողքին և նրա հետ միասին գոյություն ուներ ավագանու մի դաս, որը խոշորագույն դեր էր խաղում երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: Այդ քրմերի դասն էր:

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում քրմական դասի գոյության և նրա ունեցած քաղաքական ու տնտեսական կշռի մասին մի շարք արժեքավոր վկայություններ պահպանվել են Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու և Հովհան Մամիկոնյանի մոտ, ինչպես նաև Արմավիրի ու Գառնիի հունարեն արձանագրություններում: Այդ առնչությամբ որոշակի մի ակնարկություն կա նաև Պլուտարքոսի հեղինակած Լուկուլլոսի կենսագրության մեջ[1]: Ավելի առատ են Հայաստանին հարևան երկրների քրմական դասին վերաբերող տվյալները, որոնց հեղինակը, հիմնականում, Ստրաբոնն է: Այդ վկայությունների համեմատումը Հայաստանին վերաբերող տվյալների հետ, մեզ համոզում է այն բանում, որ թե՛ Հայաստանի և թե՛ նրան հարևան երկրների հասարակական կյանքում բացառիկ մեծ էր քրմական դասի դերը:

Այսպես, Ստրաբոնը, խոսելով Կապպադովկիայի Կոմանա տաճարային քաղաքի մասին, վկայում է, թե «քաղաքի բնակիչները կատառնացիներ են, որոնք իբր ենթարկվում են թագավորին, բայց առավել հնազանդ են քրմին: ...Ընդհանրապես, թագավորից հետո քուրմը երկրորդ անձնավորությունն է Կապպադովկիայում. մեծ մասամբ նույնիսկ թագավորներն ու քրմերը պատկանում են միևնույն տոհմին»[2]: Նույնպիսի իրավիճակ է պատկերում դարձյալ Ստրաբոնը, խոսելով Պոնտական Կոմանա քաղաքի մասին, որտեղ քուրմը «համարվում էր իր կարևորությամբ երկրորդ դեմքը թագավորից հետո»[3]: Նման դրություն էր նաև Աղվանքում, որտեղ «քրմական պարտականությունները կատարում է թագավորից հետո ամենահարգված դեմքը»[4]:

Անկասկած, Հայաստանում ևս նույնպիսի հարաբերություն եղել է թագավորի և քրմական դասի միջև, ինչ վերոհիշյալ երկրներում: Այդ պարզո-

---

[1] Plutarchi Lucullus, XXIV, 2—8.
[2] Strabonis Geographica, XII, 2—3.
[3] Անդ, XII, 3, 32:
[4] Անդ, XI, 4, 7:

ոշ հետևում է Մովսես Խորենացու վկայությունից, որի համաձայն Երվանդ Վերջինի թագավորության տարիներին Հայաստանի քրմապետ էր կարգված թագավորի եղբայր Երվազը[5]: Մեկ այլ անգամ, պատմելով նույն Երվանդի ջախջախման մասին, պատմահայրը դարձյալ վկայում է, որ Արտաշեսի կարգադրությամբ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին կործանում է նաև Բագարանում քրմապետ Երվազին և նրա փոխարեն «ի վերայ բագնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի»[6]: Հետագա դեպքերի ընթացքը շարադրելիս, Խորենացին պատմում է, թե Արտաշես արքան իր որդի Մաժանին «կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ»[7]: Խոսելով Վահունի քրմերի մասին, որոնք իրենց համարում էին Վահագնի սերնդից, Խորենացին հաղորդում է, որ Վաղարշակ արքան նրանց է հանձնարարում քրմության պաշտոնը «և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն»[8]:

Մեր այն ենթադրության օգտին, թե Հայաստանի քրմապետը ևս սերում էր արքենի տոհմից, խոսում է նաև Տակիտոսի վկայությունն այն մասին, որ հայ Արշակունիների արքայատոհմի հիմնադիր Տրդատ Ա թագավորը (66—80 թթ.), միաժամանակ նաև քուրմ էր: Հռոմայեցի մատենագիրը պատմում է, որ Հռոմի և պարթևների միջև տեղի ունեցող բանակցությունների ընթացքում, ի պատասխան կայսր Ներոնի պահանջին, որի համաձայն Հայաստանի գահի պարթևական թեկնածու Տրդատը պետք է Հռոմ ներկայանար անձամբ, արքայական թագը կայսեր ձեռքից ստանալու համար, պարթևական թագավոր Վաղարշը, Տրդատի ավագ եղբայրը, գրում է Ներոնին. «Տրդատը չէր հրաժարվի Հռոմ գալով թագն ընդունելուց, եթե նրան չխանգարեին քրմական պարտականությունները»[9]: Այդ առթիվ Գաուսիի հունարեն արձանագրության առաջին երկու՝ ΗΛΙΟΣ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ բառերի շուրջ մեր կատարած դիտողություններից եզրակացրել ենք, որ այդ բառերից ΗΛΙΟΣ-ը եղել է հիշյալ արքայի տիտղոսը կամ հավելանունը իբրև քրմի, իսկ ΤΙΡΙΔΑΤΗΣ -ը՝ նրա անձնական թագավորական անունը[10]:

Փոքր Ասիայում և Հայաստանում հայտնաբերված վիմագրական նյութը ևս մեզ իրավունք է տալիս պնդելու, որ քրմերը հելլենիստական միապետությունների պետական գործերում խաղում էին նշանակալից դեր: Նշենք երկու օրինակ՝ մեկը Փոքր Ասիայից, մյուսը Հայաստանից:

Պերգամոնի թագավորներ Եվմենես Բ-ն և նրա հաջորդ Ատտալոս Բ-ն մ.թ.ա. 163—156 թթ. աշխույժ գործարար նամակագրություն վարեցին Գալատիայի Պեսինունտում գտնվող Կյուբելեի տաճարի քրմապետ Ատտիսի հետ: Վիմական արձանագրությունների ձևով մեզ են հասել հիշյալ թագավորների յոթ նամակ, ուղղված քուրմ Ատտիսին, որոնց բովանդակությունը վկայում է, որ երկու կողմերը համատեղ քննարկում են պետական կարևորագույն նշանակության գործեր[11]: Ժամանակի քաղաքական իրադրության հետևախորքի վրա առավել հստակ է ընդգծվում այն դերը, որ խաղում էր

---

[5] **Մովսես Խորենացի**, Բ, խ:

[6] Անդ, Բ, խը:

[7] Անդ, Բ, ծգ:

[8] Անդ, Բ, ը:

[9] **Taciti Annales**, XV, 24. Հմմտ. C. Plinii Naturalis Historiae, XXX, 6, 1.

[10] **Ս. Մ. Կրկյաշարյան**, Եվս մի անգամ Գաուսիի հունարեն արձանագրության մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, թիվ 3. էջ 235—238:

[11] **C. B. Welles**, Royal Correspondence in the hellenistic period (այսուհետև՝ RC), New Haven, 1934, No. No. 55—61.

քրմապետ Ատտիսը կենտրոնական Փոքր Ասիայի պետությունների փոխհարաբերության մեջ: Մագնեսիայի ճակատամարտում և դրա ելքը արձանագրած Ապամեայի պայմանագրով Հռոմը և նրա դաշնակից Պերգամոնի թագավոր Եվմենես Բ-ն ծանր հարված հասցրին Առաջավոր Ասիայի խոշորագույն տերությանը՝ Սելևկյան կայսրությանը, որից հետո Սելևկյանները դադարեցին ասիական գործերում որևէ կարևոր դեր խաղալ: Նրանց տեղը միջազգային կյանքում փորձում են գրավել Պերգամոնի թագավորները, Եվմենեսն ու Ատտալոսը: Սակայն այդ ձեռնտու չէր Արևելքում իր նվաճումներն սկսած Հռոմին: Համաշխարհային տիրապետության ձգտող Հռոմը չէր թույլատրում ոչ մի տիրակալի, անգամ իր երեկվա դաշնակից Պերգամոնի թագավորին, արտաքին քաղաքականության մեջ որևէ չափով ինքնուրույնություն դրսևորել: Երբ Եվմենեսը փորձեց ի հաշիվ սահմանակից Գալատիայի, որտեղ քրմապետ էր Ատտիսը, ընդլայնել իր տերության սահմանները, հակառակ գալատների դեմ պատերազմում Եվմենեսի տարած հաղթանակին, Հռոմի ծերակույտը, ի հեճուկս Եվմենեսի շահերին, Փռյուգիայում հաստատված գալլական ցեղերին շնորհեց ինքնավարություն: Այդուհանդերձ, Պերգամոնի թագավորները չէին հրաժարվում Գալատիան նվաճելու իրենց մտադրությունից: Նրանք, սակայն, չէին համարձակվում բացահայտ հանդես գալ Հռոմի կամքի դեմ: Հանձին քուրմ Ատտիսի, Պերգամոնի թագավորները հավատարիմ դաշնակից էին գտել: Եվմենեսը Կյուբելեր տաճարի քրմապետի օգնությամբ, Հռոմի ծերակույտից գաղտնի, շարունակում էր թշնամական գործողությունները Գալատիայի դեմ: Եվ սա մեծ հանդգնություն էր: Եթե աշխարհակալության ձգտող ամենազոր Հռոմը տեղեկանար այդ գաղտնի տարվող բանակցությունների մասին, պարզ է, որ շնորհակալություն չէր հայտնելու Պերգամոնի թագավորներին: Այս հանգամանքը մի անգամ ևս մեզ համոզում է, որ Պեսինունտի քրմապետ Ատտիսը մեծ վստահություն էր վայելում Պերգամոնի թագավորների մոտ:

Արմավիրում հայտնաբերված հունարեն արձանագրություններից մեկը ևս (երկրորդ քարի առաջին արձանագրությունը) մի արժեքավոր վավերագիր է այն մասին, թե քրմապետը Հայաստանում գտնվում էր թագավորի հետ գրեթե հավասար աստիճանում (նա իրեն անվանում է „ΒΑΣΙΛΕΥΣ“): Այս արձանագրությունը Հ. Մանանդյանը հիրավի դիտում է որպես Արմավիրի հեթանոսական տաճարի քրմապետ Միթրասի նամակը Հայաստանի Երրոնտես թագավորին: Հատկանշական է, որ արձանագրության մեջ Միթրասն իրեն անվանում է նույնպես թագավոր, ինչ և Երրոնտես-Երվանդին: Հանգամանք, որը վկայում է ոչ միայն նրա բարձր ծագման, այլև այն մասին, որ նա թագավորի կողքին և նրա հետ միասին կարևոր դեր էր խաղում պետական գործերում[12]:

Վիմական այս տվյալներից և Խորենացու վկայություններից վստահ կերպով կարելի է հետևցնել, որ քրմապետը Հայաստանում ևս, ինչպես և հարևան երկրներում, երկրորդ դեմքն էր թագավորից հետո. երբեմն քրմապետի պարտականությունները նույնիսկ միահյուսվում էին թագավորի պարտականություններին և նույն անձը հանդիսանում էր միաժամանակ թագավոր և քրմապետ, ինչպես այդ պարզվում է Գառնիի հունարեն արձանագրությունից և Տակիտոսի հաղորդումից:

---

[12] **Հ. Հ. Մանանդյան,** Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ, Երևան, 1946:

Հայաստանում և ընդհանրապես Արևելքի երկրներում քրմերի բարձր դիրքը և հեղինակությունը հիմնված էր առավելապես տաճարների և տաճարային տնտեսությունների նյութական հզորության վրա: Մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում տաճարների հարստությունը նշված տարածաշրջանում բաղկացած էր հողային ընդարձակ տիրույթներից և այդ հողերի վրա բնակեցված և այնտեղ աշխատող տաճարային ստրուկ-ծառաներից՝ հիերոդուլներից (ἱερόδουλοι): Խորենացին պատմում է, թե Երվանդ Վերջինի դեմ Արտաշեսի տարած հաղթանակից և թագավորի եղբայր՝ քրմապետ Երվազի սպանությունից հետո Սմբատ Բագրատունին «աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս անձինս հիգ հարեւր, նաև զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ»[13]: Շարունակելով իր խոսքը, պատմահայրը գրում է, որ Սմբատը «զծառայսն Երուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն»[14]:

Հայաստանում տաճարների տնտեսական հզորությունը և քաղաքական ազդեցությունը, հավանաբար, աճելով սկսեց ընդունել թագավորական իշխանության համար վտանգավոր չափեր: Ըստ երևույթին, տաճարների և նրանց սպասավորների՝ քրմերի հետագա հզորացումը կանխելու նպատակով է, որ Երվանդը երկրի կրոնական կենտրոնը Արմավիրից փոխադրում է ոչ թե իր նոր կառուցած Երվանդաշատ մայրաքաղաքը, այլ Բագարան: «Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր,— գրում է Խորենացին,— և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն ի կոոցն. զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն, զի մի գալն և ի զոհել անդ աշխարհի, ոչ զգուշութեամբ պահեացի քաղաքն, այլ հեռագոյն ի նմանէ իբր քառասուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւր քաղաքին շինեաց քաղաք փոքր ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բագարան, այսինքն թե ի նմա յորինեալ է զկազմութիւն բագնացն. և փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր»[15]:

Խորենացու այս վկայությունից հետևում է, որ Հայաստանում տաճարներին պատկանող ընդարձակ հողերի վրա ապրելիս և աշխատելիս են եղել ծառաներ, որոնց, որպես սեփականություն, տերը կարող էր տեղափոխել և բնակեցնել այս կամ այն վայրը: Նմանօրինակ դրություն էր նաև հարևան երկրներում, հատկապես Կապադովկիայի Կոմանա և Մորիմենա տաճարային քաղաքներում, ինչպես և պոնտական Կոմանայում: Այդ մասին ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում ականատես Ստրաբոնը: Կապպադովկիայի Կոմանա քաղաքի մասին, որտեղ գտնվում էր Մա դիցուհու տաճարը, նա գրում է. «...քուրմը տերն է տաճարի և տաճարային ծառաների, որոնք մեր այնտեղ կատարած այցելության ժամանակ ավելի քան վեց հազար էին կանայք և տղամարդիկ միասին: Տաճարին կից կա ընդարձակ հողամաս, որի եկամուտները ստանում է քուրմը»[16]: Մորիմենա քաղաքի մասին Ստրաբոնը գրում է, թե այնտեղ «գտնվում է Վենեսյան Զևսի տաճարը, որն ունի մոտ երեք հազար տաճարային ծառաների համար բնակա-

---

13 **Մովսես Խորենացի**, Բ, խը:

14 Անդ:

15 Անդ, Բ, խ:

16 Strabo, XII, 2, 3.

տեղի և բարեբեր տաճարային հողամաս, որը քրմին տալիս է տարեկան 15 տաղանդի եկամուտ»[17]: Հանարյա նույն պատկերն է նկարում Ստրաբոնը, խոսելով պոնտական Կոմանա քաղաքի մասին[18]:

Մեկ այլ տեղ Ստրաբոնը, խոսելով իր ծննդավայր Ամասիա քաղաքի մոտ գտնվող Զելե քաղաքի մասին, նշում է, որ այնտեղ կառուցվել է Անահիտ դիցուհու տաճարը, որին մեծարում են նաև հայերը, որ տաճարային ծառաների թիվը և քրմերի վայելած հարգանքն ու պատիվը թագավորի կողմից նույնպիսին էր, ինչպիսին ինքը նկարագրել է հայերի մոտ Անահիտի պաշտամունքի մասին խոսելիս: Այնուհետև հույն մատենագիրն ավելացնում է, որ պարսից արքաները «հնում Զելեն համարում էին ոչ թե քաղաք, այլ պարսից աստվածների սրբատեղի: Քուրմը ամեն ինչի տերն էր: Այն բնակեցված էր բազմաթիվ տաճարային ծառաներով և քուրմը շատ հարուստ էր: Սրբավայրի շրջապատում կար ոչ քիչ սրբազան հող, որը պատկանում էր քրմին»[19]: Նույնն էր իրավիճակը նաև Աղվանքում: Խոսելով այնտեղ բնակվող ցեղերի մասին, Ստրաբոնը դարձյալ գրում է. «Նրանք իբրև աստվածների պաշտում են Արևը, Զևսին և Լուսինը: Սրա տաճարը գտնվում է Իբերիայից ոչ հեռու: Քրմական պարտականությունները կատարում է ամենահեղինակավոր անձը թագավորից հետո: Նա կանգնած է սրբազան հողի գլուխ, որն ընդարձակ է և լավ բնակեցված, ինչպես նաև գլխավորում է տաճարային ծառաներին»[20]: Իբերիայի բնակչության չորս դասի բաժանված լինելու մասին Ստրաբոնի հաղորդումից[21] պարզվում է, որ այնտեղ ևս քրմական դասը խոշոր դեր է ունեցել երկրի քաղաքական կյանքում:

Ստրաբոնի ժամանակ եթե այդպիսին էր դրությունը Հայաստանին սահմանակից երկրներում, ապա ոչ մի հիմք չկա կասկածելու Հայաստանում ևս նման հարաբերությունների գոյության մասին:

Այսպիսի իրավիճակը, երբ քրմապետը համարվում էր թագավորից հետո ամենահեղինակավոր անձնավորությունը, շարունակվել է նաև քրիստոնեությունը Հայաստանում որպես պետական կրոն հաստատվելուց հետո: Միայն այսպես կարելի է հասկանալ Փավստոս Բուզանդի այն պատումը, որի համաձայն, երբ բյուզանդական Վաղես կայսրը որոշում է մահվան ենթարկել իր մոտ ժամանած հայոց Ներսես կաթողիկոսին, կայսեր մերձավորները խորհուրդ են տալիս չանել այդ, քանզի Ներսեսը մեծ ու ավագ մարդ է «և աշխարհի միոյ գլուխ: Զի թագաւորն դոցա աշխարհին և դա, որպէս ասեն, ընդ մի համար են»[22]:

Ինչպես Փոքր Ասիայի երկրներում, այնպես և հին Հայաստանում, որոշակի համերաշխություն կար թագավորական իշխանության և քրմական դասի միջև: Դրա յուրահատուկ արտահայտությունը մենք տեսնում ենք Մորիմենա քաղաքում գտնվող Վենասյան Զևսի տաճարի քրմի մասին Ստրաբոնի այն վկայության մեջ, թե «այս քուրմը ցկյանս է, ինչպես և Կոմանայի քուրմը»[23]: Հետևաբար, ինչպես ցկյանս էր թագավորի իշխանու-

---

[17] Անդ, XII, 2, 5:
[18] Անդ, XII, 3, 32:
[19] Անդ, XII, 3, 37:
[20] Անդ, XI, 4, 7:
[21] Անդ, XI, 3, 6:
[22] **Փավստոս Բուզանդ**, Դ, ե:
[23] Strabo, XII, 2, 5.

թյունը, այնպես և ցկյանս էր քրմական պաշտոնը: Հավանական է, որ թագավորն իրավունք է ունեցել խախտելու այդ կարգը և զրկելու քրմերին իրենց պաշտոնից: Մեզ հայտնի է Խորենացու մի վկայությունը, որի համաձայն Տիգրան թագավորը «ցասուցեալ ընդ Վահուիսն,.... ընկենու զնոսա ի քրմութենէն»[24]:

Հայաստանում ևս թագավորական իշխանության և քրմական դասի միջև գոյություն ունեցած սերտ հարաբերությունների մասին վկայող մի շարք ցուցումներ կան Խորենացու մոտ: Հայտնի են պատմահոր վկայություններն այն մասին, թե հայոց թագավորներն իրենց ազգակիցներին էին հանձնարարում կրոնական ծեսերի կատարումը: Այսպես, «Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Ծամիրամայ ի պատերազմին, թողլով արու զաւակ ամենահարուստ և շատահանճար յիր և ի բան՝ զԱնուշաւանն Սօսանուէր: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսին Արամանեկայ որ յԱրմաւիր»[25]: Խորենացին հաղորդում է նաև, որ Երվանդը «մեհեանս շինեալ, զեղբայր իւր զԵրուազ քրմապետ կացուցանէր»[26]: Խորենացու մեկ ուրիշ հաղորդման համաձայն, Արտաշեսը «գտեալ յԱսիոյ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեսցեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէ Վահունեաց, զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր»[27]: Կա նաև Խորենացու վկայությունն այն մասին, թե Արտաշեսն իր որդիներից Մաժանին «կարգէ քրմապետ ի յԱնի դիցն Արամազդայ»[28], իսկ Բագարանում՝ սպանված քրմապետ Երվազի փոխարեն Սմբատը «ի վերայ բագնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի»[29]: Այս առթիվ տեղին է հիշեցնել, որ Գառնիի հունարեն արձանագրության և Տակիտոսի վկայության համաձայն, նույն անձը միաժամանակ եղել է քուրմ և արքա:

Ինչպես Փոքր Ասիայի հելլենիստական երկրներում, Հայաստանում ևս նմանօրինակ հանձնարարություններն ուղեկցվում էին հարուստ նվիրատվություններով: Այլապես, դժվար կարելի է բացատրել Խորենացու հաղորդումն այն մասին, թե Արտաշես թագավորի սպարապետ Սմբատը «աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս հինգ հարեւր, նաև զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Արտաշիսի»[30]: Քրմերի ձեռքին և հեթանոսական տաճարներում այդպիսի մեծ հարստություն կուտակվում էր ժամանակի ընթացքում տաճարներին շնորհված հողային և նյութական պարգևների միջոցով:

Տեղին է հիշել, որ Ագաթանգեղոսը, խոսելով Տարոնի Վահեվահյան մեհյանի մասին, այն համարում է «մեծագանձ, լի ոսկով և արծաթով, և բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդր»[31]:

Հողային նվիրատվություններ կարող էր անել նա, ով սեփականատերն էր այդ հողերի և կարող էր ազատորեն, ըստ իր հայեցողության, տնօրինել դրանք. իսկ այդպիսի անձնավորություն հանդիսանում էր ինքը՝ թագավորը

---

24 **Մովսես Խորենացի**, Բ, ժդ:
25 Անդ, Ա, ի:
26 Անդ, Բ, խ:
27 Անդ, Բ, ժբ:
28 Անդ, Բ, ծգ:
29 Անդ, Բ, խը:
30 **Մովսես Խորենացի**, Բ, խը:
31 **Ագաթանգեղոս**, ՃԺԴ, 809:

ը: Ուստի և տաճարներին ու առանձին մարդկանց հողային նվիրատվություններ անում էին գլխավորապես թագավորները: Նման բազմաթիվ փաստերի ենք հանդիպում ինչպես Փոքր Ասիայի հելենիստական թագավորների՝ քաղաքներին հղած նամակներում, այնպես էլ անտիկ ու հայ մատենագիրների երկերում:

Նշենք այդ փաստերից մի քանիսը: Պերգամոնի թագավորներից մեկը Իլիոն քաղաքին հղած իր նամակում հիշատակում է անասունների և հողային տարածության նվիրաբերման մասին Աթենաս դիցուհուն: Անասունների հետ, դրանք խնամելու համար, թագավորն ուղարկում է նաև հոտաղներին[32], որոնք տաճարի տնտեսության մեջ դառնալու էին տաճարային ծառաներ՝ հիերոդուլներ: Մ.թ.ա. Բ դարի վերջերին թագավորած Անտիոքոսներից մեկին վերագրվող մեկ այլ նամակ, ուղղված բարձրաստիճան պաշտոնյաներից մեկին, վերաբերում է Բայտոկայկեյում գտնվող Զևսի տաճարին արված նվիրատվություններին: Այդ նամակում հաղորդվում է, որ թագավորը վերադարձնում է տաճարին այն հողերը, որ Սելևկյան թագավորները նախկինում վերցրել էին տաճարից և պարգևել մակեդոնացի պաշտոնյա Դեմետրիոսին[33]: Հելլենիստական աշխարհի թագավորները տաճարներին և նրանց սպասավորներին, քրմերին, նվիրում էին ոչ միայն հողային տիրույթներ, այլև ուրիշ ունեցվածք, շարժական և անշարժ: Այսպես, Ատտալոս Ա-ի նամակը քրմական պաշտոնի հաստատման պայմանների մասին, ուղղված մի պաշտոնյայի, հավաստում է, թե քուրմը պետք է իբր նվիրատվություն և լրացուցիչ վարձ ստանա զոհաբերվող անասունների մորթին և գիստը, նաև այն արհեստանոցների եկամուտը, որոնք թագավորը նվիրել է տաճարին[34]:

Թագավորի կողմից սրբավայրերին արված հողային նվիրատվությունների մասին անժխտելի վկայություններ կան Կոմմագենեի Նեմրուդ լեռան հայտնի արձանագրությունում, որտեղ այդ ոչ մեծ թագավորության գահակալ Անտիոքոս Ա-ն պատմում է աստվածների, հերոս նախնիների և իր՝ թագավորի պաշտամունքի կազմակերպման մասին: Այն ապահովելու համար հատկացված էին քրմեր և տաճարային ստրուկներ: Սրբատեղին տնտեսապես ապահովելու համար թագավորը տաճարին նվիրել էր «բավարար քանակությամբ հողեր և դրանից ստացվող կայուն եկամուտ»[35]:

Այս կապակցությամբ ուշադրության արժանի է մեկ այլ նամակ ևս, որը հասցեագրել է Սելևկոս Ա-ն Միլետ քաղաքին, որով հաղորդում է Դիդիմեյան Ապոլլոնի տաճարին իր ուղարկած թանկարժեք նվերների մասին: Նամակին կցված է հետաքրքիր ցուցակ, որում մանրամասն թվարկված են Սելևկոսի ուղարկած ընծաները Ապոլլոնի տաճարին[36]:

Այս նամակների և Արմավիրի թիվ 3 հունարեն արձանագրության համադրումը որոշ չափով կպարզի վերջինիս բնույթը: Ա. Ի. Բոլտունովան հետևյալ կերպ է ընթերցում այդ արձանագրությունը.

---

[32] C. B. Welles, RC, No. 62.

[33] Ս.Ն., 70:

[34] Ս.Ն., 24:

[35] K. Humann und O. Puchstein, Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Berlin, 1890, S. 265.

[36] C. B. Welles, RC, 5.

τέτταρες
ἵπποι τὸ ζεῦγος
Σὺθυχαρμί(δης)
πινάκιον ἔ(ν)
Πηλαμίδος

և այն համարում է Արմավիրի տաճարին արված նվիրաբերությունների թվարկում և թարգմանում է՝ «Չորս ձի, կառք, որ նվիրաբերել է Եվթիքարմիդեսը և ոչ մեծ մի պատկեր, որը նվիրաբերել է Պելամիդեսը»[37]: Իսկ Կ. Վ. Տրեվերը առաջարկում է այն կարդալ՝

τέτταρες
ἵπποι τὸ ζεῦγος
εὐθὺ Χάρμι
πινάκιον εἴ(μι)
Πηλαμύδο(υ)

և տալիս է հետևյալ, առաջինից բոլորովին տարբեր թարգմանությունը. «Չորս ձի (և) կառք (նվիրված) Հարմային, տախտակն եմ Պելամիդեսի»[38]: Կ. Վ. Տրեվերը ենթադրում է, որ այս արձանագրությունը ևս, Արմավիրի մյուս արձանագրությունների նման, ունի ընծայաբերական բնույթ կամ թե հատված է գրական ինչ-որ երկից[39]:

Առավել ընդունելի է Ա. Ի. Բոլտունովայի՝ արձանագրության բառերը իրենց ուղիղ իմաստով վերցնելը. ինչո՞ւ այդ բառերի մեջ փնտրել խորհրդանշական կամ փոխաբերական իմաստ, ինչպես այդ անում է Կ. Տրեվերը, այն ժամանակ, երբ դրանք ուղիղ իմաստով վերցնելը լիովին բանական է և չի հակասում պատմական իրականությանը: Տվյալ արձանագրության ընդհանուր իմաստն այն է, որ ոմն Եվթիքարմիդես ընծայաբերում է տաճարին չորս ձի և կառք, իսկ Պելամիդեսը՝ պնակ (πινάκιον):

Այս արձանագրության առաջին մասի բնույթի վերաբերյալ կարելի է երեք ենթադրություն անել: Առաջինը բխում է Ստրաբոնի այն վկայությունից, թե Հայաստանը հարուստ է եղել ձիաբուծության համար հարմար արոտավայրերով, որ Հայաստանի սատրապը ամեն տարի պարսից արքային ուղարկում էր քսան հազար մտրուկ՝ Միհրական տոների համար[40]: Արմավիրի տաճարը, հավանաբար, նվիրված էր Միհրին: Ուստի բնական է ենթադրել, որ արձանագրության մեջ հիշատակված չորս ձիերը ընծայվել էին տաճարին, Միհրի տոնակատարության ժամանակ զոհաբերելու համար: Այս դեպքում, սակայն, անբացատրելի է մնում ձիերի հետ կառքի նվիրաբերումը: Ուստի բացառված չէ նաև երկրորդ ենթադրությունը, որ չորս ձիերը և կառքը նվիրաբերված էին տաճարային տնտեսության մեջ օգտագործելու համար: Հնարավոր է նաև մի երրորդ ենթադրություն, որ այս արձանագրությունը եղել է տաճարային տնտեսության ունեցվածքի

---

[37] **А. И. Болтунова**, Греческие надписи Армавира, Արմֆանի Տեղեկագիր, 1942, թիվ 1—1, էջ 42:

[38] **К. В. Тревер**, Очерки по истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 132.

[39] Անդ, էջ 132 և 156:

[40] Strabo, XI, 13, 7. XI, 14, 9.

գույքագրության ցուցակից մի հատված: Այնուամենայնիվ, այս դեպքում ևս Եվթիքարմիդեսը և Պելամիդեսը մնում են թվարկված իրերի ճվիրաբերողները:

Փոքր Ասիայում և Արևելքի մյուս երկրներում տաճարներն ունեին հողային ընդարձակ տիրույթներ: Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Կապադովկիայի Կոմանա քաղաքում գտնվող Մա դիցուհու տաճարին կից կա մեծ հողամաս[41], որ Վենասյան Զևսի տաճարին առընթեր Մորիմենա քաղաքում կա «բարեբեր սրբազան հողամաս»[42], որ Աղվանքում քուրմը «կանգնած է ընդարձակ և լավ բնակեցված սրբազան հողի գլուխ»[43]: Նույն դրությունը պետք է եղած լիներ նաև Հայաստանում: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է, որ Տրդատ Մեծի հայրը, հայոց Խոսրով թագավորը, Սասանյան Պարսկաստանի դեմ տարած հաղթանակից հետո, վերադարձավ հարուստ ավարով, որի հինգերորդ մասը նա պարգևեց քրմերին[44]: Նույն Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Արտաշատում գտնվող Անահիտ դիցուհու տաճարը ավերելուց հետո, Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը հեթանոսական այդ տաճարին պատկանող ինչքը ճվիրեցին եկեղեցուն—«Եւ զդաստակերտսն և զպասաւորսն քրմօքն հանդերձ և՝ նոցին գետնովքն և սահմանօքն ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցոյ սպասաւորութեան»[45]: Այնուհետև, Ագաթանգեղոսը վկայում է Հայաստանի հեթանոսական մյուս տաճարների ինչքի բռնագրավման մասին հօգուտ քրիստոնեական նորաստեղծ եկեղեցու:

Ագաթանգեղոսի հաղորդման արժանահավատությունը հաստատվում է Փավստոս Բուզանդի տվյալներով: Վերջինս Պապ թագավորին (367—380 թթ.) մեղադրելիս, իմիջիայլոց խոսում է նրա ձեռնարկած բարենորոգումների մասին, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ թագավորը բռնագրավում էր մի մասը եկեղեցապատկան այն հողերի, որ Տրդատ Մեծը վերցրել էր հեթանոսական տաճարներից և պարգևել եկեղեցու սպասավորներին[46]: Մենք ունենք նաև պատմահոր այն վկայությունը, թե Տիգրան թագավորը «ցաւուցեալ ընդ Վահունիսն,.... ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգեղն յարքունիս առնու»[47]:

Այս վկայությունների կողքին մեկ անգամ ևս հիշատակենք մ.թ.ա. Բ դարի վերջերին գահակալած Անտիոքոսներից մեկի նամակն այն մասին, որ թագավորը վերադարձնում է Զևսի տաճարին նրա հողային նախկին տիրույթները: Այս դեպքում անկասկած է, որ Սելևկյան թագավորները իրենց տիրապետության սկզբնական շրջանում այդ տաճարից վերցրել էին նշանակալից հողային տարածություններ: Այս ամենից հետո, դժվար չէ կռահել, որ թագավորական իշխանության փոխհարաբերությունը քրմական դասի հետ ոչ բոլոր դեպքերում էր բարեկամական:

Այսպիսին էր իրադրությունը ոչ միայն Հայաստանի պաշտամունքային կենտրոնի՝ Արմավիրի տաճարում, այլև երկրի մյուս մասերում և քաղաքներում: Եկեղյաց գավառում մի ամբողջ շրջան է հայտնի, որն այնտեղ գտնվող Անահիտ դիցուհու տաճարի անունով հայերը կոչել են Անահտա-

---

[41] Անդ, XII, 2, 3:
[42] Անդ, XII, 2, 5:
[43] Անդ, XI, 4, 7:
[44] **Ագաթանգեղոս**, Ա, 22:
[45] **Ագաթանգեղոս**, ՃԸ, 731:
[46] **Փավստոս Բուզանդ**, Ե, լա:
[47] **Մովսես Խորենացի**, Բ, ժդ:

կան երկիր: Պլուտարքոսը հաղորդում է, որ այդ երկրի ընդարձակ արոտավայրերում արածում էին հատուկ գույնի կովեր, որոնք նվիրաբերված էին դիցուհուն[48]:

Մայրաքաղաք Արտաշատը ևս, հին աշխարհի բոլոր մեծ քաղաքների նման, ունեցել է իր հովանավոր դիցուհուն՝ Անահիտին, որի պատվին քաղաքում կառուցված է եղել տաճար[49]: Անկասկած, իրենց հովանավոր աստվածներին նվիրված տաճարներ կային նաև Հայաստանի այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք Երվանդաշատը, Բագարանը, Բագավանը, Տիգրանակերտը և այլն:

Քրմապետի իրավասությունները չէին սահմանափակվում սուկ պաշտամունքային արարողությունների կատարումով և տաճարային տնտեսությունների վերահսկողությամբ: Ամենայն հավանականությամբ, հեթանոսական Հայաստանում քրմապետն ունեցել է նաև մի բացառիկ իրավունք՝ հայոց թագավորին թագադրելու իրավունքը: Իսկ սա ուներ բացառիկ կարևորություն, քանզի առանց թագադրումի արարողության թագավորական իշխանությունը ապօրինի կհամարվեր: Հավանաբար այս հանգամանքը նկատի ունի Խորենացին, երբ, անդրադառնալով Երվանդի գահակալությանը, գրում է. «Եւ ի մեռեալն Սանատրկոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա, առանց արանց յազգէն Բագրատունեաց լինել թագադիր»[50]: Թագադրման արարողությունը տեղի էր ունենում հայտնի սրբավայրերից մեկում: Այդպիսի սրբավայրում, հավանաբար, թագադրվել էր Տիգրան Բ-ն, որտեղ և հետագայում նա կառուցեց իր քաղաքը, Տիգրանակերտը:

Հայոց թագավորին թագադրելու իրավունքը վերապահված էր Բագրատունյաց տոհմին: Բագրատունի անվան առաջին բաղկացուցիչ մասը—«բագ»—ինքնին հուշում է այն մասին, որ Բագրատունիները սկզբնական շրջանում պատկանելիս են եղել քրմական դասին[51]: Այս հանգամանքն էլ մեզ հանգեցրել է վերոբերյալ ենթադրության, թե հայոց թագավորին թագադրում էր քրմապետը:

Արևելքի երկրներում քրմական դասի ձեռքին է եղել նաև դատական իշխանությունը: Դեռ ավելին: Երբեմն քրմապետ դատավորը հանդիսացել է նաև երկրի գերագույն իշխանավորը և աշխարհազորի առաջնորդը: Աստվածաշնչում կա մի ամբողջ գիրք, որտեղ նկարագրվում է պատմական այն դարաշրջանը, երբ հրեաները դեռ թագավոր չունեին և երկրի գերագույն իշխանությունը գտնվում էր քահանայապետ-դատավորի ձեռքին, որը միաժամանակ պատերազմի ընթացքում հանդիսանում էր հրեաների ռազմական առաջնորդը[52]:

Ըստ երևույթին, հեթանոսական Հայաստանում ևս քրմապետի ձեռքին է եղել դատավորական իշխանությունը, որը հետագայում ժառանգաբար

---

[48] Plutarchi Lucullus, XXIV, 2—8.

[49] Հմմտ. **Մովսես Խորենացի**, Բ, խթ:

[50] **Մովսես Խորենացի**, Բ, լէ:

[51] Իրավացի է Ա. Մ. Գարագաշյանը (Քննական Պատմություն Հայոց, մ. Ա, Թիֆլիս, 1895, էջ 178) երբ գրում է. «Ըստ մեզ թագավոր պսակելն առ հայս ոչ միայն վաղեմի սովորություն էր,... այլև թերևս կրոնական արարողություն, և Բագրատունիք... էին թերևս քրմական ցեղ ի մեջ Հայոց:... Այսպես ենթադրելու բավական պատճառ կուտա մեզ Բագրատունի անվան առաջին բառը՝ բագ, որ հնդեվրոպական լեզվաց շատերում մեջ կա և կնշանակե՝ դիք կամ աստված»:

[52] Գիրք Դատաւորաց, Բ, 16—19: Գ, 10: Դ, 4—24: ԺԱ—ԺԶ:

անցել է հայոց կաթողիկոսին: Ինչպես վկայում է պատմահայրը, հայկական եկեղեցու գլուխ կանգնած կաթողիկոսը միևնույն ժամանակ վարում էր «մեծ դատավարության գործակալությունը»: Նորաստեղծ քրիստոնեական եկեղեցին Հայաստանում հեթանոսական տաճարներից ժառանգեց ոչ միայն նրանց շարժական և անշարժ ունեցվածքը, այլև քրմերի մինչ այդ ունեցած արտոնությունները, այդ թվում նաև դատական իշխանությունը:

Վերջապես, Արևելքում քրմապետը հաճախ հանդիսանում էր նաև ամբողջ մարզի քաղաքական կառավարիչը, ստրատեգոսը: Այդ մասին մեզ հասել է հետաքրքիր մի վկայություն, որի վավերականությունը ամեն կասկածից վեր է: Դա Կապադովկիայի Կոմանա քաղաքում գտնված Մա դիցուհու տաճարի քրմապետի պատվին ընդունված մեծարման որոշումն է, որը մեզ է հասել արձանագրության ձևով: Դրանում ասված է. «Կատոնացիները, որոնք ապրում են Կոմանա սրբազան քաղաքում, Տրիտանտեքմեսին, Յազիմոսի որդուն Նիկեփորոս դիցուհու քրմին և Կատոնիայի ստրատեգոսին, որը նրանց կառավարում է զիջողաբար և բարեգործությամբ»[53]: Ինչպես տեսնում ենք, Կոմանայի քրմապետը միաժամանակ հանդիսանում է Կապադովկիայի տասը ստրատեգիացիներից մեկի, Կատոնայի ստրատեգոս-կառավարիչը: Նշված արձանագրությունից բխող եզրակացությունը սերտորեն ձայնակցում է Ստրաբոնի հայտնի վկայությանը, թե Կոմանայի քրմապետը «թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունն է Կապպադովկիայում»[54]:

Բոլոր հիմքերն ունենք ենթադրելու, որ քրմերը Հայաստանում ևս ունեցել են զինվորական իշխանություն: Այդ ենթադրության հիմքը հեթանոսության վերացման և քրիստոնեության տարածման ամբողջ պատմությունն է: Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ քրիստոնեությունը միանգամից, խաղաղ ճանապարհով չէ, որ մտավ Հայաստան: Նոր վարդապետության դեմ պայքարելիս, հեթանոսության գլխավոր հենարանները տաճարներն էին, որոնք մեծ մասամբ ամրացված բերդեր էին և ունեին հատուկ զորական միավորումներ: Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը ստիպված էին մեծաթիվ զորքով արշավել այդ տաճարային կենտրոնների դեմ և մարտերով գրավել դրանք:

Հայաստանի տաճարային մի շարք կենտրոնների մասին խոսելիս, հայ մատենագիրները դրանք համարում են նույնիսկ ամրություններ: Ահա մի քանի օրինակ: Խորենացին Երվանդաշատի մոտ կառուցված Բագարան քաղաքը, որտեղ Երվանդը փոխադրեց Արմավիրում եղած բոլոր կուռքերը և այնտեղ մեհյաններ շինելով իր Երվազ եղբորը քրմապետ կարգեց, անվանում է «ամուրն Բագարան»[55]: Ագաթանգեղոսի վկայությամբ, Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը Եկեղյաց գավառի Անի-Կամախում գտնվող Արամազդի տաճարը ավերելուց հետո «զաւանն ամրականաւն հանդերձ ի ծառայութիւն եկեղեցւոյ նուիրէին»[56]: Խորենացին այս Անին նույնպես անվանում է ամրոց[57]: Երիզա ավանը ևս, որտեղ գտնվում էր Ա-

---

[53] Արձանագրության հրատարակությունը տես W. Ramsay, The social basis of Roman power in Asia Minor, Aberdeen, 1941, p. 105—106.

[54] Strabo, XII, 2, 3.

[55] **Մովսես Խորենացի**, Բ, խը:

[56] **Ագաթանգեղոս**, ՃԹ, 785:

[57] **Մովսես Խորենացի**, Բ, ժբ;

նահիտ դիցուհու տաճարը, պատած էր բարձր պարիսպով և ցույց տվեց ուժեղ դիմադրություն Տրդատի և Լուսավորչի զորքերին[58]:

Հովհան Մամիկոնյանը հիշատակում է մի շարք պատերազմներ, որ մղել է Տարոնում գտնվող Գիսիանեի տաճարային կազմակերպությունը թագավորական զորքերի դեմ: Նրա հաղորդման համաձայն, տաճարապատկան ավաններից դուրս բերված զորքերը բաղկացած էին աղեղնավորներից, պարսավորներից և տիգավորներից[59]: Մեր աղբյուրներում պահպանված են ոչ քիչ տեղեկություններ այն մասին, որ Հայաստանում նորաստեղծ եկեղեցու առաջին ականավոր գործիչները միաժամանակ առնչվել են զինվորական ծառայության հետ: Այսպես, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ, Գրիգոր Լուսավորչի թոռները, Պապը և Աթանագինեսը, զբաղվում էին ռազմական գործով[60]: Դարձյալ Փավստոսի պատմությունից մեզ հայտնի է, որ Ներսես կաթողիկոսը, նախքան հայկական եկեղեցու քահանայապետ կարգվելը, եղել էր զինվորական[61]: Այս առնչությամբ առավել հետաքրքիր է Փավստոսի այն հաղորդումը, թե Զավեն եպիսկոպոսը ոչ միայն մտցրեց հոգևորականության ռազմական պատրաստականության հարցը, այլև առաջարկում էր հոգևորականներին կրել ռազմական համազգեստ[62]: Մեզ հասել է վկայություն, թե մեծն Մաշտոցը ևս մի ժամանակ եղել է զինվորական[63]: Ա. Գ. Փերիխանյանը վերոհիշյալ փաստերի կապակցությամբ հիրավի նշում է, որ «քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հայ հոգևորականության ներկայացուցիչների ռազմական հակումները գուցե անհրաժեշտ է բացատրել որպես վերապրուկ նրա նախորդների՝ հայկական քրմական դասի ավանդների»[64]:

Ամբողջ շարադրվածից պարզ դարձավ, որ հեթանոսական Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրներում քրմական դասը խոշոր դեր է ունեցել երկրի թե՛ ներքին տնտեսական և թե՛ մշակութային պաշտամունքային կյանքում: Քրմերի գործունեությունը, սակայն, չի սահմանափակվել այդքանով: Նրանք գործոն մասնակցություն են ունեցել նաև արտաքին, միջպետական հարաբերություններին: Այս առումով հետաքրքիր են երկու փաստ, մեկը մատենագրությունից, մյուսը վիմագրությունից:

Նկարագրելով Իբերիայի (Վրաստան) հասարակարգը, Ստրաբոնը գրում է. «Չորս դասի մարդիկ են բնակեցնում երկիրը: Դրանցից մեկն ամենակարևորն է, որից և թագավոր են կարգում, ծագումով (նախկին թագավորին) ամենամոտիկ և տարիքով ավագագույն անձին, իսկ նրանցից երկրորդը վարում է դատական գործերը և առաջնորդում է զորքը: Երկրորդը քրմերի դասն է, որին հանձնված է հարևանների հետ հարաբերություններ վարելու գործը: Երրորդը ռազմիկներն են և հողագործները: Չորրորդ դասը ժողովուրդն է. նրանք հանդիսանում են արքունի ստրուկներ և արտադրում են այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է ապրելու համար»[65]:

---

58 **Ագաթանգեղոս**, ՃԹ, 786:

59 **Յովհան Մամիկոնեան**, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 110—112:

60 **Փավստոս Բուզանդ**, Գ, ժգ:

61 Անդ, Դ, գ:

62 Անդ, Դ, բ:

63 **Կորիւն**, Պատմութիւն վարուց և մահուան Մեսրոպայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1894, էջ 13—14:

64 **А. Г. Периханян**, Храмовые объединения Малой Азии и Армении, М., 1959, стр. 80—81.

65 Strabo, XI, 3, 6.

Ստրաբոնի այս հաղորդման մեջ նրա վկայությունը Իբերիայի քրմական դասի մասին, անշուշտ, չի կարելի հասկանալ այն տառացի իմաստով, որ երկրի արտաքին հարաբերությունների հարցերը վճռելու իրավունքը վերապահված էր բացառապես քրմերին: Արտաքին քաղաքականության հարցերը, անկասկած, բոլոր դեպքերում պետք է, որ լուծեր ինքը, երկրի գերագույն տերը համարվող թագավորը, իր իսկ հայեցողությամբ: Ստրաբոնի վկայության իմաստն այն է, որ թագավորը քրմերին հանձնարարում էր արտաքին քաղաքականության հարցերի մասին հոգալը:

Մեր ակնարկած մյուս փաստը վիմական արձանագրությունների այն ամբողջ համալիրն է, որը հայտնաբերվել է Գալատիայի տաճարային կենտրոն Պեսինունտում: Դրանցում պահպանված է այն նամակագրությունը, որ ժամանակի միջազգային քաղաքական բարդ պայմաններում ունեցել են Պերգամոնի թագավորները Կյուբելեի տաճարի քրմապետ Ատտիսի հետ: Նախորդ էջերում մենք հանգամանորեն անդրադարձել ենք այդ արձանագրություններին, որոնց վերլուծությունը նույնպես մեզ հանգեցրել է այն եզրակացության, թե քրմապետերը նշանակալից դեր են խաղացել հելլենիստական տերությունների միջպետական հարաբերություններում:

Այսպիսով, քրմապետերը, բոլոր դեպքերում, ունեցել են բարձր հեղինակություն և համարվել են թագավորի մերձավորագույն մարդիկ, միաժամանակ իրենց պաշտոնը վարելով ցմահ: Հայաստանում ևս, ինչպես և հելլենիստական մյուս երկրներում, թագավորները տաճարներին և դրանք սպասարկող քրմերին նվիրել են հողային ընդարձակ տիրույթներ, դրանց վրա աշխատող անմիջական արտադրողների հոծ զանգվածով, որը և կազմում էր քրմական դասի տնտեսական և քաղաքական հզորության գլխավոր աղբյուրը:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո, նորաստեղծ եկեղեցին Հայաստանում ժառանգեց հեթանոսական տաճարների ոչ միայն ամբողջ հարստությունը, այլև բոլոր այն առանձնաշնորհումները, որ նախապես վայելում էին քրմերը: Դրանով էլ, այնուհետև, քրիստոնեական եկեղեցին դառնում է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի ամենակարևոր գործոններից մեկը:

ՍԻՄՈՆ Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր